

”Martin talar ikväll”

Martin Andersson som politisk aktör i den urbana arbetaroffentligheten

Hannes Rolf

Martin Artur Andersson (1886–1946) var under mellankrigstiden en mycket tongivande person i Göteborgs arbetaroffentlighet. Hans skrifter och tal fick stort genomslag. Andersson kom att personifiera såväl den nya betydelse som rörelsen fick under den perioden som dess många skilda och ibland motstridiga tendenser. Han var av allt att döma en populär och välkänd talare. På ett fotografi i Anderssons personarkiv syns ett plakat med texten ”Martin talar ikväll 7.30. Masthuggstorget”.¹ Även om det är möjligt att plakatet sattes upp tillsammans med annan information, så är det ändå talande att det räckte med att ange Anderssons förnamn för att de tilltänkta åhörarna skulle förstå vem det var som talade och förmodligen också ungefär vad de hade att vänta sig.

Björn Horgby menar i sin studie av Norrköpings arbetarkultur från 1850 till 1940 att en arbetaroffentlighet växte fram med starka kopplingar till föreningslivet, först genom arbetareföreningen och dess skötsamhetskultur med exkluderande inslag och senare genom andra organisationer, som fackföreningar, Folkets Hus- och Folkets Park-föreningarna, ABF, konsumentkooperationen, Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening (HSB) och Hyresgästföreningen. Arbetarrörelsen hade därtill en ungdomsrörelse, en kvinnorrörelse och en nykterhetsrörelse. Horgby påpekar att denna skötsamma arbe-

taroffentlighet var en förutsättning för arbetarrörelsens utmanande av den borgerliga hegemonin i staden. Detta gällde inte minst under mellankrigstiden, då arbetaroffentligheten blev en dominerande maktfaktor.² Organisationslivet skolade generationer av organisatörer från arbetarklassen och erbjöd plattformar för aktörer med relativt enkel bakgrund. Andersson var i högsta grad en sådan person.

Till denna offentlighet bör man dock, som sociologen Mats Franzén har påpekat, inte bara räkna klassiska arbetargrupper utan även delar av småborgerskapet som levde i en kulturell gemenskap med dessa.³ Med tanke på att så mycket av offentligheten utgick från organisationerna skulle vi kunna kalla det en folkrörelseoffentlighet. Samtidigt var dock arbetaridentiteten så pass grundmurad och kopplingen till arbetarrörelsen så stark att det är rimligt att tala om en arbetaroffentlighet vid sidan av den borgerliga offentligheten.

Under 1800-talet drog en organiseringsvåg genom Sverige och Europa, och en stor mängd föreningar bildades inom en stor bredd av områden. Dessa föreningar, som myndigheterna i många länder betraktade med stor skepsis och försökte motverka, var till att börja med främst ett stadsfenomen, men kring sekelskiftet 1900 spred de sig successivt till landsbygden. Ett antal kooperativ, självhjälpsföreningar och andra typer av organisationer dök upp på många håll.⁴ Ett stort antal associationer, ofta med inriktning på sociala frågor eller väckelse, bildades i Sverige under 1800-talet.⁵

På 1870-talet började de större folkrörelserna växa till sig ordentligt. Nykterhetsrörelsen, med sitt disciplinerande skötsamhetsprojekt, växte sig särskilt stark kring sekelskiftet 1900 och kunde erbjuda bibliotek och studiecirklar för sina medlemmar. De olika organisationerna kom att spela en viktig roll för det lokala nöjeslivet. Inte minst lärde sig hundratusentals svenskar ur de breda folklagren konsten att bilda och upprätthålla en organisation och att bedriva politiska kampanjer.⁶ Nykterhetsrörelsen hade under 1900-talets första decennier en stark förankring bland främst liberala och socialdemokratiska politiker.⁷ Även kvinnorörelsen, bonderörelsen och idrottsrörelsen växte fram under samma period.

Den under 1900-talet mest framgångsrika rörelsen blev arbetarrörelsen, som dessutom knöt den konsumentkooperativa rörelsen, den bostadskooperativa rörelsen och hyresgäströrelsen till sig. Även folkbildningen och idrottsrörelsen kom att, i alla fall delvis, knytas till arbetarrörelsen och en framväxande arbetarkultur.

Erik Bengtsson har hävdad att den mothegemoni som den internationellt sett omfattande organiseringen inom folkrörelserna bland de lägre klasserna innebar är en viktig del av förklaringen till varför Sverige under 1900-talet blev så pass jämlikt som det blev.⁸ Även Geoff Eley lyfter fram de många organisationernas betydelse för socialdemokratins framväxt i framför allt Centraleuropa och Skandinavien.⁹

Sten O. Karlsson för fram tanken om ett göteborgskt antiauktoritärt drag i den lokala arbetarrörelsen, sprungen ur den lokala upproriska kulturen i de segregerade landshövdingekvarteren. Antiauktoritarianismen i boendekvarteren smittade av sig på organisationerna, som de nationella organisationerna hade svårt att kontrollera. Det märktes särskilt efter storstrejken 1909, då en ny generation som var mer kritisk till det socialdemokratiska ledarskapet skulle komma att dominera. Särskilt framträdande i denna generation var Albin Ström och Martin Andersson, som båda två blev förgrundsfigurer inom den göteborgska arbetarrörelsen.¹⁰ Det var i den miljön Andersson verkade som organisatör och politisk aktör.

Ett liv i organisationerna

De så kallade folkrörelsekalendrarna (egentligen *Svenska folkrörelser*), ett verk i fyra delar som gavs ut från 1936 till 1939, är en guldgruva för den som vill veta mer om de individer som byggde upp det svenska föreningslivet och gjorde folkrörelserna till en politisk kraft. I det första bandet kan vi läsa följande om Martin Andersson från Göteborg: Han föddes den 26 november 1886 och var barn till bodbiträdet Carl Andersson och Agneta Andersson. Han började arbeta som springpojke år 1900, då han var tretton eller fjorton år gammal, och blev därefter kontorist, lagerbiträde och kommunalarbetare. År 1923 inledde han sin yrkesbana som redaktör, först för *Minareten* och

Hyresgästen och senare för *Vår Bostad* och *Hus och Härd*. Engagemanget i hyresgäströrelsen skulle komma att definiera Andersson, men han var medlem i ett imponerande antal, ofta motstridiga, organisationer; 1936 tillhörde han den syndikalistiska fackföreningen SAC, Sovjetunionens vänner (SUV), den antifascistiska Folkfronten samt Nykterhetsorden Verdandi (NOV). Han tillhörde Journalistförbundet och en litterär förening samt var ordförande i schackklubben Manhem. Inom hyresgäströrelsen satt han först i styrelsen för Masthuggets och Oskar Fredriks hyresgästförening 1923–1924, därefter i styrelsen för Hyresgästernas Centralförsamling fram till 1935. Han var även styrelseledamot i HSB, i havsbadsföreningarna Barnen till Havet och Arbetarna till Havet, i cigarr- och bokhandeln Klubben samt i diverse tidningar och publikationer.¹¹

I sin politiska karriär hade Andersson styrelseuppdrag i Socialdemokratiska Ungdomsklubben (SDUK) 1916 och i Göteborgs arbetarekommun 1916–1917, därefter i Göteborgs kommunistiska arbetarekommun i sju år. Han ingick också i en kommitté för att åstadkomma enhet mellan den socialdemokratiska och den kommunistiska arbetarekommunen. Åren 1923–1930 var han ledamot av Göteborgs stadsfullmäktige och ingick i pensionsnämnden, och 1927–1934 satt han i fattigvårdens styrelse. I samband med partisplittringen inom Sveriges kommunistiska parti (SKP) 1929 tycks Andersson ha blivit partilös, men han återgick till Socialdemokratiska Arbetarepartiet (SAP) 1937. Han var alltså medlem i SUV, SAP och SAC i princip samtidigt.

I Anderssons personarkiv finns därtill medlemskort från Idrottsföreningen Kamraterna från 1909, Göteborgs Kontoristförenings schackklubb från 1910, Föreningen Svensk Förbudsopinion från 1925, NTO från 1942 och IOGT från 1942 och 1946.¹²

Andersson levde kort sagt sitt liv i folkrörelsernas organisationer. Engagemanget tycks även ha varit stort i den närmaste familjen. Martins fru Wilma Andersson (född 21 januari 1895) ska ha varit aktiv inom nykterhetsrörelsen, särskilt NOV. Hon och två av döttrarna ska även ha varit syndikalist. Martins bror ska ha varit kommunist.¹³

Martin Anderssons liv i organisationerna och folkrörelserna var inte representativt för hur de flesta människor kunde leva sina liv, men

det visar hur Föreningssverige kunde vara en väg till offentligheten för dem som kom från arbetarklassen. Organisationerna skapade en infrastruktur som möjliggjorde politiskt aktörskap, och när de förändrades så förändrades förutsättningarna för aktörskapet. Det blev tydligt i Anderssons fall.

Fred och rörelse

Under första världskriget agiterade Andersson för fred och mot den opinion som ville få med Sverige i kriget på Tysklands sida. Han var en av många som drabbades av det så kallade åtalsraseriet och åkte i fängelse för politiska försyndelser, i hans fall för att han rev sönder sin värnpliktsbok under första världskriget som en antimilitaristisk gest. Dessutom straffades han för att under en period ha stått som utgivare för den starkt antimilitaristiska, syndikalistiska tidningen *Generalsträjken*, som gavs ut 1916. Han ska tidigare ha gett ut en liknande tidning, *Dagens offer*, som riktade sig mot ”humbugen i välgörenhet och patriotism”. Namnet *Generalsträjken* var en referens till en plan som var starkt förekommande inom arbetarrörelsen före världskriget och gick ut på att arbetarklassen skulle möta det kommande kriget med en generalstrejk som omöjliggjorde kriget och möjliggjorde revolutionen. *Generalsträjken*s redaktör, C.J. Björklund, var senare redaktör för den ungsocialistiska/anarkistiska tidningen *Brand*. Medarbetarna hade dragit lott om vem som skulle stå som utgivare, väl medvetna om att denne skulle straffas. Andersson, som försvarade sig själv och på egen begäran fick med Ernst Wigforss i juryn, ska ha accepterat sina tre månader på Härlanda fängelse med glädje.¹⁴

Göteborg utmärkte sig som en plats med en politiskt svårkontrollerad facklig rörelse.¹⁵ Det verkar inte bara ha rört sig om en konflikt mellan en politisk höger och vänster, utan mellan det som Mats Lindberg (tidigare Dahlkvist) har kallat rörelsesocialism och statssocialism, en skillnad som är genomgående i arbetarrörelsens historia och finns både inom socialdemokrati, kommunism och andra inriktningar. För rörelsesocialister är rörelsen och dess institutioner det viktigaste, för statssocialister det parlamentariska arbetet och statens

institutioner. Rörelsesocialismens viktigaste subjekt är ett levande och vitalt organisationsväsen efter modeller med självförvaltning, rörelsedemokrati och ett nedifrån-och-upp-perspektiv. Statssocialister ser organisationerna som ett medel för att nå det övergripande målet: att nå statsmakten för att kunna genomföra reformer och socialisera produktionsmedlen. Organisationerna och statsförvaltningen kan därigenom smälta ihop.¹⁶

Det är inte helt tydligt var Martin Andersson stod i den här frågan, men hans aktörskap präglades av rörelsearbete och han tycks ha satt arbetarrörelsens ideal och organisationer och arbetarklassens enighet i främsta rummet, före dess politiska partier. Inte minst den hyresgäströrelse som Andersson ingick i präglades av en konflikt mellan de båda positionerna: den göteborgska hyresgäströrelsen var starkt rörelsesocialistisk, den stockholmska var statssocialistisk.¹⁷

Den historia som Andersson i detta kapitel får representera är komplex. Hans aktörskap går inte enkelt att förstå i klassiska höger-vänster-konflikter mellan politiska partier, utan hans skiftande engagemang var ett uttryck för folkrörelsernas ökande styrka och inflytande samt också för en förändring i vad organisering innebar.

En politisk generation

Martin Andersson tillhörde en politisk generation som kom efter de första banbrytarna för arbetarrörelsen. Han föddes 1886 och var därmed i princip jämnårig med Per-Albin Hansson, Elise Ottesen-Jensen, Gustav Möller, Ture Nerman, Zeth Höglund med flera. Henrik Berggren betonar att denna politiska generation inte bara var en klassrörelse utan även en ungdomsrörelse, präglad av en stark tro på inte bara klassens utan även ungdomens roll i byggandet av ett nytt samhälle.¹⁸ Helena Hill, som stödjer sig på Chantal Mouffe, har pekat på vikten av en delad framtidstro för att bygga en framgångsrik social rörelse.¹⁹ Att vara del av en dylik politisk generation var förmodligen avgörande för Andersson, och han tycks ha behållit tron på ungdomen och den ljusa framtiden livet ut. Hans generation var också en politisk generation som gjorde uppror mot tidigare generationer av social-

demokrater. Svenska Socialistiska Ungdomsförbundet dominerades av ungsocialister och stod i opposition mot den socialdemokratiska ledningen. Det resulterade 1903 i bildandet av Socialdemokratiska Ungdomsförbundet (SDUF), som kallades Stormklockeförbundet efter en av förbundets tidningar. Även SDUF kom dock att bli oppositionellt, och vid splittringen 1917 var SDUF:s medlemmar aktiva i bildandet av Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, senare SKP.

Många i Anderssons politiska generation blev framstående politiska eller fackliga ledare. Andersson var efter 1917 på väg att göra politisk karriär inom den kommunistiska rörelsen, men efter partistridigheter inriktade han sig på ett brett engagemang inom folkrörelserna, särskilt Hyresgästföreningen.

Socialdemokratin fick ett starkt genombrott i Göteborgs stadsfullmäktige 1922, då de erövrade egen majoritet. Man ska dock minnas att en del beslut i stadsfullmäktige krävde kvalificerad majoritet. Samma år kom Andersson in i stadsfullmäktige, som en av tre kommunister tillsammans med Sofia och Viktor Svensson. De tre var mycket aktiva och krävde hyreslätnader i stadens hus och stöd till arbetslösa.²⁰

Andersson var en intensivt nätverkande person. Från barnsben skrev han brev till alla möjliga personer, bland andra upptäcktsresanden Sven Hedin, skådespelerskan Selma Wiklund och konstnären Carl Larsson, och han tycks ofta ha fått svar. Under 1906 skrev Andersson till AB Svensk Kinematograf för att höra om det var möjligt att i en spegel fånga levande bilder som sedan skulle kastas in i objektivet.²¹ Överlag verkar Andersson ha haft en benägenhet att slänga sig på pennan för att få svar på frågor som han kom att tänka på. Denna oräddhet att skaffa nya kontakter kan knappast ha varit till nackdel för en person som Andersson.

Andersson arbetade först som tjänsteman på Livsmedelskommissionens kortbyrå och på Arbetslöshetskommittén. Han erbjöds en tjänst inom fattigvården men tackade nej eftersom han ville ägna sig åt annat.²² Trots att Andersson var kommunist behöll han ett ekumeniskt drag och strävade efter att ena arbetarrörelsen, något som inte gick helt i linje med kommunisternas tilltagande fientlighet mot socialdemokratin. I början av 1920-talet slog Andersson in

på en bana som redaktör, för *Minareten* och *Hyresgästen*. *Minareten* var en säregen publikation som kom att kallas en "radikal boulevardtidning". Tidningen tog tydligt ställning för Sovjetunionen men hade ett inte helt enkelt förhållande till SKP, där röster menade att tidningen var för självständig i förhållande till partiet. Den förefaller dock ha varit ekonomiskt framgångsrik med stora upplagor och kan ha bidragit till kommunisternas framgångar i Göteborg. På grund av *Minaretens* frikostiga bidrag till diverse behövande fick Andersson skatteproblem, och han fick släppa kontrollen över tidningen.²³ Ett av villkoren första gången en överlåtelse var på gång, 1926, var att *Minareten* skulle fortsätta att betala ett månatligt bidrag på 100 kr till Martin Anderssons bror Oskar.²⁴ Under 1930-talet övertogs *Minareten* av Einar Adamson, som i slutet av 1920-talet hade varit kommunistisk fullmäktigeledamot tillsammans med Andersson. Adamson var även en i Sverige ledande socialistisk esperantist och drivande i det ateistiska Svenska Fritänkareförbundet.²⁵

Tidningen *Minareten* utmärkte sig för sociala reportage och Göteborgs utsatta, särskilt barn, skildrades med stort patos. Andersson hade under 1922 kontaktats av föräldrar till några av nio flickor, den yngsta bara åtta år gammal, som hade utnyttjats sexuellt och våldtagits av en byggnadsarbetare i Landala. Medan förövaren dömdes till 21 månaders straffarbete omhändertogs fyra av flickorna, som anklagades för att ha tagit initiativ till det hela mot betalning, och skickades till uppfostringsanstalt. Andersson och Sofia Svensson drev frågan mot en enig barnavårdsnämnd. Tidningen *Minareten* skrev om Socialdemokraternas ledamot i barnavårdsnämnden, Alma Dahlström, fru till Axel Dahlström, som hade lämnat överläggningarna tidigt för att gå hem och ta hand om sin sjuka dotter. Reaktionerna var hätska, särskilt från socialdemokratiskt håll, och Martin blev avskedad från sitt arbete som stadskontorist. Frågan uppmärksammades senare av *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Under 1924 fick flickorna komma hem.²⁶

Minareten försvarade homosexuellas rättigheter och arbetade för sexualupplysning, exempelvis tog de in annonser för preventivmedel.²⁷ Tidningen tog även ställning mot antisemitism, särskilt mot den

konkurrerande boulevardtidningen *Vidi* som hade kopplingar till Antisemitiska Föreningen och senare blev pronazistisk.²⁸ *Minareten* bevakade Antisemitiska Föreningens möten och 1929 kom man över föreningens medlemsförteckning som man publicerade i *Minareten*. Tidningen varnade för planerna på att bilda fascistiska garden i Göteborg som skulle ge sig på kommunister.²⁹ Andersson fortsatte senare med sitt antifascistiska engagemang, och 1936 var han tillsammans med bland annat Einar ”Texas” Ljungberg med och grundade Folkfronten i Stockholm, ett projekt för att ena arbetarrörelsen som dock rönt begränsad framgång.³⁰

Hyresgäströrelsen

I början av 1920-talet blev Andersson, liksom många andra kommunister och syndikalister, i allt högre grad involverad i den framväxande göteborgska hyresgäströrelsen. Den syndikalistiska veteranen Åke Olsson nämnde i en opublicerad intervju 1997 att Martin Andersson tillsammans med syndikalisten P.J. Welinder, som senare skulle spela en viktig roll inom HSB, deltog på det möte där Masthugget–Oskar Fredriks hyresgästförening bildades. Mötet hölls i syndikalistiska Göteborgs LS lokaler på Första Långgatan. Olsson mindes två smeknamn för Andersson: dels kallades han ”Röde Martin” av uppenbara anledningar, dels kallades han ”Martin med frikadellen” under en period då han fick en stor köttbulleformad utväxt på sin kala hjässa. Han lät senare operera bort utväxten.³¹

Hyresgästföreningen blev något av en urban folkrörelse, med stor betydelse inte minst i de göteborgska arbetarkvarteren. Andersson sågs som en central figur i rörelsen och dömdes till skadestånd när han som utgivare för *Hyresgästen* gjordes ansvarig för blockadlappar som hade klistrats upp i en portuppgång. Han blev stämd efter att ha påstått att en fastighetsägare hade ”oskäligt höga hyror”, men friades eftersom det inte räknades som förtal.³²

Vid sidan av att agitera och agera vid konflikter med fastighetsägarna anordnade de lokala hyresgästföreningarna sociala evenemang och kulturella tillställningar. Andersson var en av de första agitato-

rerna i rörelsen och var dessutom drivande i tidningen *Hyresgästen*, som spelade en mycket viktig roll i den tidiga göteborgska hyresgäst-rörelsen. Även här kom hans sociala reportage att spela en viktig roll. Vem som hade författat artiklarna stod sällan angivet i tidningen, men man kan ofta ana Anderssons hand bakom texter som osade av indignation över hyresgästers utsatta situation och hur de behandlades av sina hyresvärdar. Att Andersson låg bakom mycket av materialet i början märktes på de många reportagen från Masthugget med omnejd, som händelsevis råkade vara det område där han bodde.

Tidningen *Hyresgästen*, som kom ut varannan vecka, hade en stor läsekrets, vilket delvis hade att göra med att flera föreningar hade mer eller mindre obligatorisk prenumeration för medlemmar. Tidningen hade en upplaga som närmade sig och i mitten av 1940-talet rentav överskred den kanske mest kända av Göteborgs arbetartidningar, *Ny Tid*.³³ Sociala reportage blandades med underhållning, recensioner och följetonger. När blockaderna ökade i antal under 1930 publicerades blockadlistor varje månad där ”den solidariske hyresgästen” fick läsa vilka adresser de skulle undvika när de var i flyttsvängen.

Det moraliska patoset var tydligt i *Hyresgästen*. Tidningen tog parti för fattiga affärsägare som led under hyreshöjningar, och några av hyresgästföreningarnas första konflikter gällde medlemmar som var affärsägare.³⁴ Personer som hade brutit mot hyresgästföreningarnas uppmaningar att inte flytta in i, köra flyttlass till eller utföra reparationer i lägenheter hos de fastighetsägare som hyresgästföreningarna hade satt i blockad anklagades offentligt. När en teckningslärare 1930 anklagades för blockadbryteri hängdes han ut med namn i *Hyresgästen*, som inte skrädde orden:

Brytare. Teckningslärare Bertil Henningsson. Denna lärare vid Realskolan uppträder som blockadbrytare vid Vegagatan 23. Till yrket är han teckningslärare, men vi förmoda på goda grunder, att både elever och andra, som lärt känna mannen, kunnat teckna bilden av denne oblyge brytare. Han borde ju vara sina elever ett gott exempel men har, genom förhyrandet av en lägenhet i en blockerad fastighet, visat sig sakna vanlig takt och hänsyn mot för sin rätt kämpande

människor. Han överlämnas nu till det allmänna förakt, som hans lumpna gärning mot den vräkt familjen utlöst mot honom i alla ärliga människors ögon.³⁵

Det oförsonliga tonläget var något som återkom i Anderssons publikationer och ibland även hans tal, och det var också ganska vanligt inom arbetarrörelsen. Fackföreningsrörelsen hade länge ”prickat” och hängt ut osolidariska personer och strejkbrytare, även om de ofta fick möjlighet att göra offentlig avbön och bli förlättna. Direkta attacker mot strejkbrytare förekom.³⁶ Inom hyresgäströrelsen fanns ett stort mått av oförsonlighet, och såväl fastighetsägare som spårvägsbolag, enskilda affärsägare och dagstidningar som ansågs vara fientliga mot arbetarklassen utsattes för kollektiva aktioner eller blockader.³⁷ Föreningen Verdandi hängde i sin jubileumsbok 1926 ut fem tämligen kända personer inom folkrörelse-Göteborg som ”fansvikare” för att de hade svikit sina nykterhetslöften och sin loge. Andersson var medlem i loge 30 Thor och loge 63 Framtid av NOV, och anlitades som talare – men i jubileumsboken klagades det på att han sällan kom på mötena och sällan dök upp i tid.³⁸

Konflikten mellan organiserade hyresgäster och fastighetsägare ledde till storskaliga konfrontationer med blockader, hyresstrejker och vräkningar. Under den mest kända av dessa, Olskrokenkonflikten 1936–1937 var Andersson mycket aktiv, och han skrev även en uppmärksammas skrift om konflikten.³⁹ Överlag tycks *Hyresgästen*, likt *Minareten*, ha fyllt en viktig roll i den lokala göteborgska arbetaroffentligheten. *Hyresgästen* spelade av allt att döma en viktig roll som en samlingspunkt för den göteborgska hyresgäströrelsen och som inspiration för andra hyresgästtidningar.

Skötsamhet, uppfinningsrikedom och partidisciplin

Det är svårt att inte dra paralleller mellan Martin Andersson och Ronny Ambjörnssons mycket energiska och uppfinningsrika far och morfar, så som Ambjörnsson har beskrivit dem i sina böcker. Martin Andersson tycks ha drivits av samma kunskapstörst som de, och han

verkar ha haft ett mycket stort självförtroende som gjorde honom beredd att ge sig i kast med i princip vad som helst. Ambjörnssons kända verk *Den skötsamme arbetaren* rör sig mest i Holmsund, men man märker i förordet att författaren har fått mycket av sin förståelse för skötsamheten från sin uppväxt i samma göteborgska arbetarkvarter som Martin Andersson verkade i.⁴⁰

Tillsammans med en maskinist, Eric Olofson, försökte Andersson så tidigt som 1910 intressera Storbritanniens krigsministerium och flotta för en uppfinning han hade gjort. Från 1916 ägnade sig Andersson och Olofson åt problemet med *perpetuum mobile*, och fram till 1941 gjorde han upprepade försök att konstruera en evighetsmaskin som verkar ha varit en variant av Boyles självpåfyllande flaska. När Andersson 1916 skrev till professorerna Svante Arrhenius och Abraham Langlet om sina planer fick han till svar att det är omöjligt att upprätthålla en konstant rörelse utan påverkan utifrån, och svaren publicerades i *Minareten* tillsammans med en artikel om evighetsmaskiner.⁴¹ I ett brev till Eric Olofson 29 november 1941 skrev Martin att han helst skulle ha fortsatt med experimenten, trots kritik från forskarvärlden, men att han var för upptagen med HSB, Hyresgästernas Riksförbund och andra åtaganden.⁴²

Från 1913 fram till tidigt 1930-tal, efter ett tag tillsammans med Eric Olofson och senare med reparatören Erik Bergstrand, arbetade Andersson med automatiska spårväxlar som skulle minska risken för olyckor. De hade kontakt med Sovjetunionen och genomförde experiment i Moskva. De tre herrarna arbetade även med ett bildäck där lufringen var uppdelad i sektioner så att man skulle slippa byta hela däcket vid punktering.⁴³ *Göteborgs-Tidningen* noterade att ”fackmännen” var skeptiska till att uppfinningen skulle fungera.⁴⁴ Inget av patenten godkändes, med motiveringen att de i stor utsträckning liknade befintliga patent i USA och Tyskland. Det är dock intressant hur Andersson kunde kombinera vad som egentligen var hobbyprojekt med sin roll som politisk aktör, både genom sin koppling till Sovjetunionen och genom de tidningar som han i hög grad var med och formade och där han kunde publicera sina idéer, ofta i strid med etablerade vetenskapsmän. Att vetenskapliga diskussioner hade en

plats i den nya arbetaroffentligheten, som skulle vara grunden för ett nytt samhälle, verkar ha varit en självklarhet.

Nykteristen och socialisten Andersson ägnade sig åt ett slags skötsam idealism. Hans politiska och övriga intressen flöt ihop i ett bildningsideal och en väldigt tydlig gör-det-själv-attityd. Men han utstrålade också en individualism som i allt högre grad kom i kläm med de disciplinära krav som organisationerna kunde ställa. SKP drogs under 1920-talet med stora interna konflikter, och flera av dem som en gång hade varit med vid utbrytningen från socialdemokratin blev uteslutna eller lämnade självmant partiet. Individualisten Anderssons förhållande till partiet var aldrig oproblematiskt. Sven Backlund, senare diplomat men under en period engagerad i den göteborgska hyresgäströrelsen, menade att hyresgäströrelsen i Göteborg var en fredad plats för partistrider, vilket kan ha varit en anledning till att Andersson drogs till just den.

I styrelsen [för HSB] satt också Martin Andersson, Göteborgs ledande kommunist. Det var den bästa människa jag någonsin mött. Han var from som ett barn, hängiven i sitt arbete som ingen och som ett rasande lejon inför varje oförrätt. Jag kunde aldrig förstå varför han var kommunist. Det fanns åtskilliga kommunister inom hyresgäströrelsen av samma kynne. Vi var de allra bästa vänner. Det var som en tyst överenskommelse, att vi aldrig skulle diskutera politik.⁴⁵

Andersson satt i stadsfullmäktige för SKP mellan 1923 och 1930, även om han uppenbarligen hade sina fiender i partiet. När *Minareten* 1925 flyttade från det SKP-ägda Göteborgstryckeriet till det privatägda Handelstryckeriet uppstod en debatt, och från SKP såg man också *Minareten* som en konkurrent till SKP:s *Väst-Svenska Kuriren*. Anledningen till bytet av tryckeri påstods vara att Göteborgstryckeriet inte klarade *Minaretens* upplaga, men röster inom SKP krävde att Göteborgstryckeriet skulle återfå *Minareten*. Efter flera vändor nåddes en uppgörelse 1927 och tidningen underkastades delvis partikontroll, även om den inte återvände till Göteborgstryckeriet. Andersson och *Minareten* fick dock fortgående utstå kritik och Andersson hotades

med uteslutning, dels för att han medverkade i icke-kommunistiska tidningar och dels för att han tog upp partiets interna strider i *Minareten*. En annan kontrovers uppstod när Andersson uppmanade till fönsterkrossning vid de amerikanska beskickningarna i samband med rättegångarna mot de sedermera dödsdömda anarkisterna Sacco och Vanzetti.⁴⁶

Motsättningarna inom SKP blev i slutet av 1920-talet för stora och partiet splittrades 1929 i två konkurrerande SKP: Sillénarna (efter Hugo Sillén) som var fortsatt kopplat till Komintern, och Kilbomarna (efter Karl Kilbom) som hade uteslutits. Andersson verkar inte ha velat ta ställning för endera sidan och blev vid splittringen partilös, även om han var medlem i Sovjetunionens vänner. Inte heller *Minareten* tog ställning, och tidningen använde inte begreppen "Kilbomare" och "Sillénare".⁴⁷ Likt många andra återgick Andersson 1937 till socialdemokratien.

Berggren har påpekat att sekelskiftets socialdemokratiska rörelse bestod av "en kartellbildning av initiativkraftiga men högst individualistiska underentreprenörer", med säregna personligheter som Kata Dalström, Fabian Månsson eller för den delen Texas Ljungberg. Under 1930-talet ökade kraven på rättning i leden och det blev mindre plats för individualistiska uttryck.⁴⁸ Det skulle även Andersson, en tydlig representant för den äldre, individualistiska stilen, få känna av.

Organisationernas väg

Istället för partipolitik ägnade sig Andersson i allt högre grad åt den framväxande hyresgäströrelsen. Den göteborgska hyresgäströrelsen hade vuxit fram under 1920-talet och blivit Sveriges största per capita och den mest militanta. Hyresgästföreningar bildades under några år i Göteborgs stadsdelar och rörelsen blev särskilt stark i den östra, industrialiserade delen kring Gamlestaden, Gårda och Olskroken samt i de hamnnära bostadsområdena i Majorna och Masthugget. Göteborgs hyresgäströrelse var konfrontativ och lyckades i många fall med protestaktioner, hyresstrejker och blockader få fastighetsägarna att ge med sig. Fastighetsägareföreningarna svarade med hot och

vräkningar och hyreskonflikterna blev oförsonliga på ett sätt som påminde om kampen på arbetsmarknaden. Konflikterna skar igenom politiska och organisatoriska lojaliteter, bland annat var det så att flera fastighetsägare hade en arbetarbakgrund och var fackförenings- och partimedlemmar i SAP. Den stockholmska hyresgäströrelsen stod för mer statssocialistiska idéer och var inriktad på bostadspolitiskt reformarbete och kooperativt byggande genom HSB. Medan hyresgästföreningarna i Stockholm närmast sågs som underställda HSB uppstod tidigt en schism mellan HSB och hyresgästföreningarna i Göteborg, och för den delen mellan HSB Stockholm och HSB Göteborg. Andersson fick navigera mellan olika fraktioner och intressen.⁴⁹

I konflikten mellan centralisering och användande av stridsåtgärder i början av 1930-talet stod Andersson klart på den göteborgska sidan, som förespråkade en decentraliserad struktur med lokalt självbestämmande och ett flitigt användande av stridsåtgärder.⁵⁰ De sociala och kulturella verksamheterna lyftes ofta fram i *Hyresgästen*, liksom barn- och ungdomsverksamheten; bland annat engagerade projektet och föreningen Barnen till Havet stora delar av hyresgäströrelsen. Teater hade en framträdande roll i *Hyresgästens* rapportering, inte minst tack vare Anderssons partner på redaktionen, Ebbe Linde.

Senare arbetade Andersson med *Hus och Härd*, *Vår Bostad* och *Vi hyresgäster*, hyresgäströrelsens tidningar i Stockholm, vilket medförde att han flyttade till Stockholm.⁵¹ Han fick plats både i Hyresgästernas Riksförbunds verkställande utskott och i HSB:s riksförbunds styrelse, och man kan se dessa poster tillsammans med Anderssons återinträde i SAP som en försoning mellan de två lägren inom hyresgäströrelsen.⁵² Men han tycks i samband med flytten till Stockholm ha fått ekonomiska problem, och i hans brev märks en bitterhet över löften som inte hade infriats, bland annat ett av förbundsordförande Otto Grimlund som hastigt hade avgått på grund av ekonomiska oegentligheter. Det verkar också ha funnits kopplingar till konflikten mellan HSB:s två ”stora män”, Sven Wallander i Stockholm och Ture Blomqvist i Göteborg.⁵³

Martin Andersson engagerade sig med sin fru Wilma och Ture Nerman i att försöka blåsa liv i en insomnad Verdandi-loge, 1 Sankt

Göran.⁵⁴ Han fortsatte försvara Sovjetunionen, men fick kritik från SKP för att inte helhjärtat ha tagit ställning för deras linje.⁵⁵ Den fredslinje som Andersson hade drivit under första världskriget försökte han återigen få till, men konflikterna inom arbetarrörelsen hade blivit geopolitiska och han blev allt mer isolerad.⁵⁶ Under vinterkriget 1939 framfördes från socialdemokratiskt håll krav fram på att utesluta eller i alla fall frysa ut kommunister i fack- och hyresgästföreningarna, och när Andersson försökte medla och lyfta sin antimilitaristiska linje angreps han av båda sidorna.⁵⁷

Slutet

Martin Andersson drabbades av leukemi och gick bort 13 augusti 1946, 59 år gammal. Einar "Texas" Ljungberg skrev hans dödsruna i IOGT:s tidning *Reformatorn* och höll ett minnestal i Logen Frihetskampen i Klara i Stockholm. Dödsrunan inleddes med en strof av Esaïas Tegnér, som enligt Ljungberg var Martin Anderssons favoritskald.⁵⁸ I Oskar Bengtssons, förbundsordförande för Hyresgästernas Riksförbund, nekrolog över Andersson kunde man läsa följande:

I vår förbundsledning utgjorde han alltid ett oroligt element, som kastade nytt bränsle på bålet. Men hans ständiga kamplust och framåtanda gav alltid resultat. Hans medarbetareskap var därför så utomordentligt fruktbart. Visst var det mången gång svårt att följa Martin i hans planerande, han räknade inte i realiteter som vi nödgades göra, men man har svårt att förstå hur det skulle varit utan Martin.⁵⁹

I den kommunistiska *Arbetartidningens* nekrolog hyllades Andersson. Man noterade bland annat hans egensinnighet och kärlek till rörelsen i det att han "anslöt sig till den socialistiska rörelsen" veckan efter storstrejken 1909, när många andra i stället lämnade den.

Från sprängningen 1917 till 1929 tillhörde han vårt parti, men han hade nog mest sin egen uppfattning om kommunismen, som inte alltid sammanföll med stadgar och program. Han var emellertid

synnerligen populär bland Göteborgs arbetare under åren efter andra världskriget, för den orädda kamp han då förde, bl.a. i otaliga föredrag på gator och torg, där han hänsynslöst gisslade det kapitalistiska samhällets orättvisor.⁶⁰

Omdömena om Andersson tenderar att betona hans starka drivkraft men också hans egensinne och en viss brist på verklighetsuppfattning.⁶¹ Sjukhusdirektören Hugo Höglund, socialdemokrat, skrev dock följande:

När jag tänker på Martin Andersson så påminner jag mig om en rubrik i Allers Familjejournal i min ungdom. Den lydde ”Mellan fantasi och verklighet”. Mig synes att Martin Anderssons verksamhet i hög grad pendlat mellan fantasi och verklighet. Men allt eftersom tiden gått har det som föreföll vara fantasi ha blivit verklighet. Mycket av det som stämplat som fantasi och utopi har blivit förverkligat, inte minst då mycket av det som Martin Andersson arbetade för. Många av hans projekt, som förefallit vara omöjliga, har blivit verklighet på grund av hans orädda sätt att agitera sina idéer.⁶²

Andersson tillhörde en skötsam arbetarkultur och eftersträvade kollektivism men var samtidigt en tydlig individualist. Hans socialism var idealistisk men de politiska projekten i allra högsta grad materialistiska, och som Höglund påpekade lyckades han vara med och driva häpnadsväckande många projekt. Tack vare folkrörelsernas starka framväxt och kanaler hittade han en arena att verka i, och han verkar ha levt mycket av sitt liv i dessa organisationer. Detta gav honom en möjlighet att framträda i offentligheten och bli en viktig aktör, om än med sin egen kurs.

Arbetartidningen rapporterade från Martin Anderssons jordfästning, som ägde rum vid Skogskrematoriet i Enskede med stor uppslutning från diverse organisationer. Martins redaktörskollega Ebbe Linde förrättade begravningen och tal hölls av Oskar Bengtsson från Hyresgästernas Riksförbund, Sven Wallander från HSB, A. Blomkvist

från Verdandi, Gustav Sjöström från SAC och Ragnar Johansson från Stockholms LS. Viktor Svensson, ordförande i HCF och tidigare kommunistisk kommunfullmäktigeledamot tillsammans med Martin, läste upp en hälsning från hyresgäströrelsen i Göteborg. Kistan sänktes till tonerna av ”De ryska revolutionärernas sorgemarsch”, en hymn från 1878, följd av ”Hjalmar Brantings sorgemarsch”.⁶³

Slutkommentar

Den svenska hyresgäströrelsen av idag är inte en rörelse som ofta lyfter fram sin tidiga historia, och med tanke på vilken stark position den har haft i Göteborg är det märkligt att inte fler av stadens många monument över arbetarrörelsen ägnas åt hyresgäströrelsens pionjärer. I Sam Westerholms statygrupp ”Genom arbete i arbete” på Olof Palmes plats ingår en relief om Olskrokenkonflikten 1936–1937 och en sparsamt bebyggd gata i Olskroken är uppkallad efter Martin Andersson. Det ska ha funnits planer på att resa en staty över Martin Andersson, men det har inte blivit av.⁶⁴ Oavsett detta är Anderssons liv en intressant inblick i den folkrörelsevärld som en gång var så omfattande att man kunde leva stora delar av sitt liv inom den och som faktiskt kan sägas ha bildat en egen, alternativ offentlighet. Det var en värld som erbjöd nya vägar till social mobilitet och sporrade till självbildning och organisering.

Andersson var i denna värld en komplex och självständig aktör som ofta handlade ganska impulsivt och som drevs av ett stort patos och en egen moralisk kompass. Intressant nog engagerade han sig knappt alls i den klassiska marxiska arenan för klasskamp, arbetsplatsen och den fackliga kampen, utan drev framför allt frågor som rörde statlig och kommunal politik, kulturfrågor och konsumtionsfrågor, så som bostäder. Dessa frågor var också mycket viktiga för arbetarrörelsens framväxt och framgångar.

Andersson var uppenbarligen både en resurs och en belastning inom den organisationsvärld och den arbetaroffentlighet där han levde sitt liv. Han var en person som dels kunde sporra till engagemang och mobilisering och dels var svår att hålla i styr när krav på

partidisciplin ställdes. Mot slutet av sitt liv verkar Andersson ha haft svårt att orientera sig i den nya ordningen, där statssocialismen och geopolitiken gjorde att gamla paroller inte höll längre, vilket även gällde den gamla drömmen om Sovjetunionen. Han tycks även ha känt sig sviken av den hyresgäströrelse som han offrade så mycket tid på. Allt sammantaget visar Martin Anderssons öde på en komplexitet som är värd att ta i beaktande även när man som historiker undersöker andra politiska aktörer.

Noter

- 1 Fotografi 60 782, volym 4, Martin Anderssons personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB).
- 2 Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm 1993) s. 365–367, 388.
- 3 Mats Franzén, *Den folkliga staden: Söderkvarter i Stockholm mellan krigen* (Lund 1992) s. 45.
- 4 Philip Nord, ”Introduction”, i Nancy Bermeo & Philip Nord (red.), *Civil Society Before Democracy: Lessons from Nineteenth-Century Europe* (Lanham 2000) s. 137.
- 5 Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Lund 1985).
- 6 Kjell Östberg, *Folk i rörelse: Vår demokratis historia* (Stockholm 2021) s. 74–85.
- 7 Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920* (Uppsala 1974) s. 177–192 samt Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920* (Stockholm 1977) s. 175–182.
- 8 Erik Bengtsson, *Världens jämlikaste land?* (Lund 2020).
- 9 Geoff Eley, *Forging Democracy. The History of the Left in Europe 1850–2000* (New York 2002) s.114–115.
- 10 Sten O. Karlsson, *Arbetsfamiljen och det nya hemmet: Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*, (Stockholm/Stehag 1993) s.22–23; Sten O. Karlsson, ”Den proletära offentlighetens epok” i Helena Holgersson (red.), *Göteborg utforskat: Studier av en stad i förändring* (Göteborg 2010).
- 11 Sigfrid Hansson (red.), *Svenska Folkrörelser 1. Nykterhetsrörelse. Politisk arbetarrörelse. Fackföreningsrörelse. Folkbildning. Kooperation* (Stockholm 1936) s. 184–185.
- 12 Anderssons medlemskort för SAP, Kungsholms Socialdemokratiska förening, daterat till 1 december 1937, volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. Se även Hansson (red.) (1936), s. 184–185.
- 13 Se intervju med Åke Olsson 1997. Intervjun finns transkriberad men inte publicerad. Jag har fått ta del av den genom historieintresserade syndikalister. Se även Lars-Åke Engblom, *Arbetspressen i Göteborg: En studie av arbetspressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890–1965* (Göteborg 1980), s. 184 samt Hansson (red.) (1936) s. 185.

- 14 Juryer används som bekant i tryckfrihetsmål i Sverige. Se Carl-Johan Björklund, *Anarkist och agitator: Memoarer* (Stockholm 1969) s. 178, Hansson (red.) (1936) s. 243, Karlsson (2010) s. 256–257 och Svensson (1992), s. 44ff. Se även tidningen *Generalsträjken*, Kungliga biblioteket, *Arbetartidningen* 14/8 1946 samt *Hyresgästen* nr 16 1946.
- 15 Bo Stråth, *Varvsarbetare i två varvsstäder: En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö* (Göteborg 1982).
- 16 Mats Dahlkvist (Lindberg), ”Den instängda demokratin. Rörelsesocialism och statssocialism i svensk Arbetarrörelse” i Håkan A. Bengtsson, Jesper Bengtsson, Mats Dahlkvist (Lindberg), Kristina Hultman & Per Wirtén (red.), *Civilsamhället som demokratins arena*, SOU 1999:112, s. 7ff.
- 17 Hannes Rolf, *En fackförening för hemmen. Kollektiv mobilisering, hyresgästorganisationering och maktkamp på hyresmarknaden i Stockholm och Göteborg 1875–1942* (Stockholm 2020), s. 332–333.
- 18 Henrik Berggren, *Seklets ungdom. Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995), s. 96–111.
- 19 Helena Hill, *Revolutionärer: Kön, klass och kvinnokamp i svensk 1970-talsvänsster* (Göteborg och Stockholm 2017) s. 75 samt Chantal Mouffe, *Om det politiska*, (Stockholm 2008) s. 33ff.
- 20 Ingemar Svensson, *Brytningsåren* (Göteborg 1992), s. 132ff.
- 21 Volym 4, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 22 *Hyresgästen* nr 16 1946.
- 23 Engblom (1980) s. 84–87 samt kapitel IV, not 29. I volym 2, Martin Anderssons personarkiv, ARAB, finns flera brev från behövande som ber honom direkt om hjälp.
- 24 Utkast till kontrakt för överlåtelse, daterat 1/11 1926, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 25 Anton Jansson, ”Ateister, utilister och förnuftstroende: Tre göteborgska fritänkarorganisationer 1881–1931” i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna. Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021), s. 453ff.
- 26 Svensson (1992) s. 144–156.
- 27 Nils Weijdegård, ”Tidningen *Vidi* och det homosexuella kloakträsket” i *Lambda Nordica*, 1:1 (1995) s. 47.
- 28 Johan Lönnroth, *Albin Ström och det frihetliga spåret i svensk arbetarrörelse* (Göteborg 2016) s. 79–83.
- 29 Jan Christensen, ”Att inte passa in: Antisemitism och antinazism i Göteborg under 1900-talets första hälft” i Christensen, Cornell, Daun & Linde (red.) (2021) s. 354–356.
- 30 Stellan Elebro, *Folkfronten 1936–1939* <https://demokratikamparna.wordpress.com/folkfronten/>, hämtad 2021–11–29. Stadgar för Folkfronten 1936, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. Stadgarna tyder på att Folkfronten var en Stockholmsbaserad organisation, och inte en Göteborgsorganisation som Elebro skriver.
- 31 Opublicerad intervju, se not 13.
- 32 Rolf (2020) s. 251–252.

- 33 Värt att notera är dock att *Ny Tid* var en dagstidning medan *Hyresgästen* utkom varannan vecka. Se Engblom (1980), s. 94.
- 34 Rolf (2020) s. 209.
- 35 *Hyresgästen* nr 8 1930.
- 36 Martin Ericsson, ”Hur man trampar strejkbrytare på tårna. Hemföljningar under mellankrigstidens svenska strejker”, *Arbetshistoria* 175–176: 3–4 (2020) s. 64–73.
- 37 Rolf (2020).
- 38 Nykterhetsorden Verdandi, *Minnesskrift av utgiven av Göteborgskretsen av N.O.V.* (Göteborg 1926) s. 20, 23, 32f.
- 39 Martin Andersson, *Olskroken – Den nu riksbekanta arbetarstadsdelen i Göteborg, där massvräkningar äga rum* (Stockholm 1936).
- 40 Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm) 1988, förord; Ronny Ambjörnsson, *Mitt förnamn är Ronny* (Stockholm 1996).
- 41 Brev och ritningar finns i volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. *Mina-
reten* nr 1 1916.
- 42 Volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 43 Brev, ritningar och patentansökningar finns i volym 1, Martin Anderssons per-
sonarkiv, ARAB.
- 44 *Göteborgs-Tidningen* 2 januari 1930.
- 45 Sven Backlund, *På jakt efter Europa* (Stockholm 1952) s. 77.
- 46 Engblom (1980) s. 84 (not 20), 86–87, 182–184, 219–220, 220 (not 249), 223.
- 47 Engblom (1980) s. 86.
- 48 Berggren (1995) s. 197.
- 49 Karlsson (1993) s. 66–70, Rolf (2020) särskilt kap. 4, 5 och 6.2.
- 50 Rolf (2020) s. 274.
- 51 Clarence Johansson, *HCF 60 år: Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg
1922–1982* (Göteborg 1982) s. 63–64.
- 52 Lars Gustafsson, *HSB under femtio år – en organisationsstudie* (Stockholm 1974)
s. 139.
- 53 Brev till Oskar Bengtsson 1936 samt 26/11 1938, till Otto Grimlund 19/6 1936 och
till Sven Wallander 1/9 1936, volym 2, Martin Anderssons personarkiv, ARAB;
korrespondens mellan Martin och Ture Blomqvist 21/6–9/11 1938, brev till Ture
Nerman 28/1 1939 samt korrespondens mellan Martin och Leonard Fredriksson
1937–1943, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 54 Se t.ex. brev daterade 26/10 1936 och 16/7 1938, volym 2, Martin Anderssons per-
sonarkiv, ARAB.
- 55 Se Martin Andersson, *Under hakekors eller sovjetstjärna?* (Göteborg 1934) samt
brev till Rut Adler 12/2 1940, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 56 Se Anderssons brev till USA:s och Sovjetunionens ministrar i Sverige och brev
till Hyresgästernas Riksförbund och Världssamlingen för fred om att anordna en
nordisk fredskongress, 1/4 1938, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 57 Brev till Rut Adler 12 februari 1940 och till Oskar Bengtsson 1940, volym 3, Mar-
tin Anderssons personarkiv, ARAB. Se även Gösta Hultén, *Kris i hyresfrågan*
(Göteborg 1973) s. 99–100 samt Rolf (2020) s. 350–352.
- 58 *Reformatorn* 25/8, 22/9 1946.
- 59 *Hyresgästen* nr 16 1946.

- 60 *Arbetartidningen* 14/8 1946.
61 Se t.ex. Sven Wallander, *Minnen* (Stockholm 1965) s. 32.
62 *Hyresgästen* nr 16 1946.
63 *Arbetartidningen* 22/8 1946.
64 Svensson (1992) s. 161.